

А.М.Бовгиря*

САМОЗВАНСТВО В УКРАЇНІ XVII–XVIII ст.

Розглядається самозванство як соціально-політичне явище на українських теренах у XVII–XVIII ст. Відзначено декілька його етапів – від діяльності «лжемонархів» на початку цього періоду, які серед запорозького козацтва та в Гетьманщині шукали військову й політичну підтримку, до поодиноких проявів присвоєння популярних у той час монарших імен «царевича Олексія», «Петра III» й побутового самозванства XVIII ст., яке об'єднувало численні випадки необережних висловлювань і поведінки, що трактувалися владою як серйозні політичні злочини.

Ключові слова: самозванці, козацтво, сакралізація, політичні злочини.

Упродовж XVII–XVIII ст на теренах Московського царства й Російської імперії з більшим або меншим успіхом діяло принаймні 147 самозванців¹. Свого часу В.Ключевський назвав самозванство «хронічною хворобою держави», зазначивши, що хоча воно не було суто російським явищем, проте у жодній іншій країні не відіграло такої значної ролі, як у Росії².

Випадки присвоєння титулу чи імені відомі ще з античних часів, а також у ранньомодерній Європі. Самозванні «царі» з'являлися в Персії. У Стародавньому Римі діяв Лженерон. Загибель у битві португальського короля Себастьяна I (правив у 1568–1578 рр.), тіло якого так і не знайшли, спричинило не лише хвилю чуток, але й самозванство під його іменем, що дістало в історіографії назву «себастьянізм». Аналогічні сюжети можна знайти в норвезькій, англійській та інших національних історіях³.

Природа монархічного самозванства, надто на російських теренах, полягала в особливостях сприйняття царської влади, в її сакралізації⁴. Цього явища не було (та й не могло бути) в князівський період – воно виникло лише із запровадженням царського титулу. Вінчання на царство, миропомазання ставило самодержця у виняткове становище порівняно з підданими, сприяло утвердженню в масовій свідомості його божественної сутності. У Московії «цар» протиставлявся іншим монаршим титулам – «король», «кесар», «господар»,

* Бовгиря Андрій Маркович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: andrzej@ukr.net

** Статтю підготовлено за підтримки гранту Наукового товариства імені Шевченка в Америці (фонд імені Наталії Данильченко)

¹ Усенко О. Монархическое самозванчество XVII–XVIII веков в России как социокультурное явление // Уваровские чтения-VI: Граница и пограничье в истории и культуре: Мат. науч. конф., Муром, 16–18 мая 2005 г. – Муром, 2006. – С.59.

² Ключевский В. Сочинения в девяти томах. – Т.III. – Москва, 1988. – С.26.

³ Pierre M. Pretenders and Popular Monarchism in Early-Modern Russia. – Cambridge, 1995. – P.1–2; Кирсанова Н. Португальский бунт: Себастьянизм // *Вокруг света*. – 2010. – №9. – С.123–126.

⁴ Успенский Б., Живов В. Царь и Бог: Семiotические аспекты сакрализации монарха в России // Успенский Б. Избранные труды. – Т.I: Семiotика истории. Семiotика культуры. – Москва, 1996. – С.206–209.

адже, як уважали тогочасні ідеологи, цей титул зустрічається у Святому Письмі. Цар уподібнювався старозаповітним володарям, а через таїнство миропомазання прирівнювався майже до Христа. Тож особа, яка у законний чи незаконний спосіб перебирала на себе царський титул, ставала святою в очах суспільства або певної його частини⁵. Якщо сакралізація влади була глибинною сутністю самозванства, то його причини охоплювали декілька аспектів, кожен з яких у візії різних істориків був визначальним для виникнення й побутування цього явища. Ідеться про політичний аспект – боротьба за владу⁶, соціально-ідеологічний – популярний монархізм, віра у «доброго царя»⁷.

Чи могло на українських теренах виникнути власне самозванство? Очевидно, спираючись на наведені вище критерії, відповідь буде негативною⁸. Українська державна система не знала традиції сакралізації влади. Хоч влада гетьмана й була дарована «милістю Божою»⁹, його особа, утім, не обожнювалася. У такому ж контексті сприймалися й великі князі литовські та польські королі, що вважалися лише вищими серед рівних. Гетьманський титул і булава були жаданими для багатьох і боротьба за них спричиняла міжусобиці в державі. В історіографії часто можемо натрапити на визначення «гетьман-самозванець» для позначення певного фігуранта цієї боротьби. Але подібне визначення не має нічого спільного зі своєю суттю, адже самозванство передбачає відмову індивіда від власної ідентичності та присвоєння чужого імені й титулу.

Утім це не означає, що проблеми самозванства, які сколихнули Московське царство й Російську імперію у XVII–XVIII ст., обійшли Україну. У цьому періоді українські терени стали ареною подій, пов'язаних якраз із самозванством, котрі значною мірою вплинули на долю сусідніх країн. Перший реальний самозванець – Лжедмитрій I, якому навіть удалося майже на рік посісти московський престол, як «монарх» формувався в маєтку Адама Вишневецького після того, як декілька місяців провів серед запорозьких козаків. Останні на той час уже були добре обізнаними з теорією та практикою самозванства¹⁰. Ідеться про події

⁵ Успенский Б. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен // Там же. – С.144.

⁶ Свак Д. Несколько методологических и историографических замечаний о самозванчестве // Самозванцы и самозванчество в Московии: Мат. междунар. науч. семин. (25 мая 2009 г., Будапешт). – Будапешт, 2010. – С.46.

⁷ Pierre M. Pretenders and Popular Monarchism in Early-Modern Russia. – Р.24; Лукин П. Народные представления о государственной власти в России XVII в. – Москва, 2000. – С.103–169; Чистов К. Русская народная утопия. – Санкт-Петербург, 2003. – С.24–33.

⁸ Відомий один факт самозванства, пов'язаний із гетьманським іменем і титулом. Ідеться про ватажка Кричевського повстання (1740–1744 рр.) в Білорусії, у Кричевському старостві, що належало до володінь Радзивіллів, Василя (Васька) Ващилу, який оголосив себе «великим гетьманом» – онуком Б.Хмельницького. Виступ зазнав поразки, Ващила втік у Гетьманщину, де невдовзі загинув за невідомих обставин (див.: Українське козацтво і Велике князівство Литовське. – К., 2015. – С.93; Гильдебрандт П. Васько Ващило – внук Богдана Хмельницького // Русская старина. – Т.2. – Москва, 1870. – С.522–523).

⁹ Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – Т.ІІІ. – К., 1995. – С.86–110; Затилюк Я. «Спадкості», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // Український історичний журнал. – 2011. – №5. – С.31.

¹⁰ Свак Д. Несколько методологических и историографических замечаний о самозванчестве. – С.33.

кінця XVI ст. в Молдавії й участь січовиків у змаганнях за тамтешній престол. В історіографії їхні зусилля означено як «походи претендентів»¹¹. Започаткував їх запорожець Іван Підкова, котрому вдалося стати молдавським господарем, видаючи себе за рідного брата популярного в народі господаря Івоні Лютого (1572–1574 рр.). Згодом діяльність І.Підкови продовжили його послідовники, також запорожці, «претенденти» на трон в Яссах, що діяли як «брати», «племінники» Івоні й Підкови. Зв'язки Лжедмитрія I, інших Лжедмитріїв, молдавські події дають навіть підстави припускати, що самозванство у Східній Європі не лише підтримувалося козаками (запорозькими, донськими), але значною мірою було їхнім винаходом¹². Перебіг української історії XVII ст. підтверджує це припущення. Хоч згодом запорозькі козаки відігравали дедалі меншу роль у побутуванні самозванства, цей стереотип активно підтримувався поляками, аби привнести політичну нестабільність у Московське царство¹³. Польський уряд підтримував чутки, що новий самозванець, фіктивний «син» «Лжедмитрія» – «царевич» Іван Дмитрович – перебуває на Запоріжжі, збираючи там військо для походу на Москву й відвоювання «батьківського» престолу¹⁴. Під час Псковського повстання 1650 р. також поширювалися чутки, що у Варшаві є «істинний цар», якого підтримують запорожці й донські козаки¹⁵.

У Польщі, наприклад, Лжедмитрія I порівнювали зі згадуваним вище португальським Лжесебастьяном, а також з молдавським господарем І.Підковою¹⁶. Як стверджує М.Перрі, сценарій конструювання образу першого самозванця – Лжедмитрія, в основі чого лежала військова підтримка козацтва, зокрема запорожців, а також протекція з боку іноземних правителів, часто використовувався й іншими самозванцями XVII ст.¹⁷ Самозванство стало фактором політичного життя України, який вносив корективи до планів і поведінки фігурантів тогочасного політичного процесу, використовувався ними у відповідності до власних інтересів.

Дуже показова в такому контексті постать Тимофія Анкудінова – одного зі самозванних претендентів на московський престол. Цей московський піддядчий у 1643 р. втік до Польщі, звідки перебрався у Стамбул, де називався «царевичем Іваном Шуйським», сином Василя Шуйського. Із Туреччини потрапив до Європи, звідки 1650 р. приїхав в Україну, де мав намір зібрати військо із запорозьких козаків, аби виступити проти Московії. Не отримавши підтримки на Січі, він поїхав до Богдана Хмельницького й, перебуваючи під його протекцією, мешкав у Мгарському монастирі біля Лубен¹⁸.

¹¹ *Мохов Н.* Очерки истории молдавско-русских связей с древнейших времён до начала XIX в. – Кишинёв, 1961. – С.54.

¹² *Свак Д.* Несколько методологических и историографических замечаний о самозванчестве. – С.49; *Perrie M.* Fugitive Tsars and Zaporozhian Cossacks: The Development a Seventeenth-Century Stereotype // *Harvard Ukrainian Studies.* – 2006. – №1/4 (28). – P.581–590; *Idem.* Pretenders in the Name of the Tsar: Cossack «Tsareviches» in Seventeenth-Century Russia // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.* – Bd.56. – Weisbaden, 2000. – P.252–253.

¹³ *Perrie M.* Fugitive Tsars and Zaporozhian Cossacks. – P.587.

¹⁴ *Ibid.* – P.586.

¹⁵ *Ibid.* – P.581.

¹⁶ *Ibid.* – P.582.

¹⁷ *Ibid.* – P.584.

¹⁸ *Перри М.* Богдан Хмельницкий и вопрос о выдаче московскому правительству самозванца Тимофея Анкудинова // *Ukraina Lithuanica.* – Т.1. – К., 2009. – С.97–98.

Московський уряд домагався у Варшави видачі самозванця. Ян Казимир відправив в Україну посланців із вимогою видати самозванця. Б.Хмельницький їм відмовив, пославшись на давні козацькі традиції, згідно з якими він не має права видавати втікачів. Аналогічні аргументи проти видачі Т.Анкудінова гетьман виклав і перед царським посланцем І.Унковським, зазначивши також, що подібний акт міг би сколихнути козаків, тож робити такі речі треба за згодою війська та старшини, а сам він на це не вповноважений¹⁹. Спроби схилити Б.Хмельницького до видачі самозванця робилися й пізніше, утім регіментар стверджував, що той називає себе лише «князем Шуйським», тож переслідувати його причин немає. Урешті колишнього піддячого таки вислали з України. Спочатку він перебував у Трансильванії, згодом у Швеції й Голштинії, де був схоплений та переданий царським емісарам. Самозванця стратили в Москві 1653 р.²⁰

Якщо діяльність Т.Анкудінова викликала помітний резонанс у політиці козацької держави, Московського царства та у відносинах між ними, то постать ще одного самозванця, що з'явився в Україні кількома десятиліттями раніше, цікава передусім своєю екзотичністю, а також можливістю її введення в контекст козацького фактора самозванства як явища. Ідеться про турецького авантюриста кінця XVI – середини XVII ст. Яг'ю, котрий проголосив себе сином османського султана Мегмеда III й шукав покровительства європейських володарів. У 1624 р. доля занесла його в Київ, де він зустрівся з митрополитом Йовом Борецьким. Той відправив гостя на Січ, де він змалював запорожцям картину спільного походу на Стамбул для нібито повернення «батьківського» престолу. Причому всім учасникам виправи обіцялася щедра винагорода. Щоб завоювати більшу довіру в козаків Яг'я зробив собі навіть традиційну зачіску («учинил себе хохол»). Самозванцеві вдалося зібрати тисячний загін бажаючих виступити в похід. У відправленому до московського царя листі містилося прохання посприяти цій антитурецькій акції, однак відповіді не було (за винятком подарунків на 1000 руб.)²¹. Утім під час підготовки стало відомо, що проти самих козаків виступив гетьман С.Конецпольський, тож запорожці відступили від Січі, готуючись дати відсіч урядовим силам. Яг'я подався до Москви, звідти виїхав в Архангельськ, маючи намір вирушити в Європу. У 1637 р. він знову з'явився в Україні. Напевно це пов'язувалося з «азовським сидінням» 1637 р., коли запорозькі й донські козаки захопили та утримували турецьку фортецю Азов. Цього разу він видав себе за Александра – сина «грецького царя», та почав закликати козаків приходити до нього на «сход» у Чернігів. Однак жаданої підтримки й визнання так і він не отримав²².

¹⁹ Там же. – С.100–101.

²⁰ Там же. – С.102–103.

²¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.124. – Оп.1 (1625 г.). – Д.2. Докл. див.: Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. – Т.1. – Москва, 1877. – С.148–153; Усенко О. Оттоманус или сын турецкого султана: Галерея лжемонархов от Смуты до Павла I // Родина: Российский исторический журнал. – 2006. – №6. – С.55–57; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т.2. – К., 1990. – С.159.

²² Усенко О. Оттоманус или сын турецкого султана... – С.50.

У 1670-х рр. у Гетьманщині стало відомо про нового самозванця, котрий, як і його попередники, шукав допомоги й легітимізації в козацькому середовищі. Як впливає з матеріалів слідства, провадженого після арешту, ним виявився Іван Воробей, що народився 1652 р. в Лохвиці. Був у підданстві князів Вишневецьких, жив у Варшаві, потім у Глухові й різних містах Слобожанщини. У 1660-х рр. перебрався Московію, а звідти – на Дон. У 1673 р. з'явився на Січі в образі «царевича Симеона» – сина царя Олексія Михайловича. Згідно з автобіографічною легендою, викладеною кошовому Іванові Сірку й січовому товариству, він потрапив у немілість до своєї рідної матері Марії Іллівни Милославської. Під час боярської аудієнції у царя нібито сказав «батькові»: «Якщо б він (Симеон – А.Б.) сів би на престол на три дні, знав би, кому голову сікти»²³. Коли ж мати його запитала, кого б він найперше стратив, той відповів, що свого рідного діда – Іллю Милославського. Через це жінка нібито хотіла його отруїти, але йому вдалося врятуватися й утекти. Кошовий І.Сірко впродовж року тримав самозванця на Січі, відмовляючись видати його як посланцям гетьмана І.Самойловича, так і царським емісарам. Козаки схильні були фальшивому «царевичеві». Серед факторів, які цьому сприяли, була його обіцянка виклопотати у свого «батька» «більші милості» для січовиків, а також церковна сповідь Лжесимеона, в якій той підтвердив своє високе походження й «царські знаки» на його тілі. Важко сказати, чи мав І.Сірко плани використати самозванця для своїх політичних цілей. Утім неприязнь кошового до новообраного реґіментаря І.Самойловича, на місці якого він бачив себе, а також і до московської політики, скеровувала на дії, що суперечили інтересам як гетьмана, так і царя. Урешті-решт після ультиматумів щодо ймовірної заборони торгових зносин із Запоріжжям, репресій проти родичів І.Сірка та його посланців, які фактично стали заручниками І.Самойловича й царського уряду, кошовий погодився видати «царевича». Останнього чекала доля більшості самозванців – допити, тортури та публічна страта.

Лжесимеон став останнім з «українських»/«козацьких» самозванців XVII ст., які намагалися ідентифікувати себе з представниками монаршої родини, позбавленими престолу через різні причини. Причому, ідучи в річищі усталених традицій та певних стереотипів, вони прагнули залучити на свій бік представників козацького стану, уміло граючи на їхніх амбіціях та інтересах.

У XVIII ст. явище самозванства зазнало певних змін, адже значною мірою лжемонархи попереднього століття були породженням московських «смутних часів» та їх інерції, що проявлялася ще тривалий період. Така форма побутування самозванства в Україні себе вичерпала. Запорозьке козацтво через посилення гетьманської влади та більш потужну централізаторську політику Москви не могло відігравати помітну роль у подібних процесах. Зміни сталися й у персоніфікації самозванців. Відтепер на історичну арену вийшли численні «царевичі Олексії», появу яких спровокувала смерть нащадка престолу, сина

²³ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1673 г.). – Д.11. – Л.1–6. Справу опубліковано, див.: Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.4. – Санкт-Петербург, 1842. – С.528–531. Докл. про Лжесимеона див.: *Усенко О.* Царевич Симеон из Запорожья: Галерея лжемонархов от Смуты до Павла I // *Родина: Российский исторический журнал.* – 2006. – №9. – С.31–38; *Костомаров Н.И.* Самозванцы и пророки: Исторические монографии и исследования. – Москва, 1997. – С.172–199.

Петра І, котрий загинув від тортур під час слідства у справі про спробу усунення свого батька від влади²⁴. Небачена досі публічність цього процесу сприяла значному поширенню інформації про загиблого, викликавши хвилю співчуття у суспільстві до царевича, що його сприймали як «царя-рятівника», «істинного царя» на противагу складним реаліям петровського правління. Один зі Лжеолексіїв з'явився й в Гетьманщині. Це був солдат-гренадер Олександр Семіков. Під час перебування в містечку П'яний Ріг, поблизу Почепа, він оголосив себе «царевичем Олексієм Петровичем», котрий нібито не загинув, а весь цей час переховувався, боячись переслідувань від князя О.Меншикова, його особистого ворога. Самозванець здобув собі прихильників серед товаришів по службі й місцевих жителів, для яких він не шкодував обіцянок, у тому числі позбавити їх від влади ненависного фаворита Петра І²⁵. Справа в тому, що після 1709 р. Почепська волость належала О.Меншикову, який закріпачив місцеве населення. Після тривалого конфлікту із гетьманом І.Скоропадським царський можновладець змушений був передати більшу частину своїх володінь під гетьманський регімент, утім Почеп з округою так і залишилися його власністю²⁶. О.Семіков вступив у конфлікт із розквартированими тут російськими військами, справа дійшла навіть до збройних сутичок. Однак невдовзі самозванця схопили й після слідства стратили у Санкт-Петербурзі. Його відтяти голову, очевидно за розпорядженням О.Меншикова, привезли до Почепа та виставили на загальний огляд поблизу Преображенської церкви²⁷.

Найвідомішим і найбільш резонансним випадком самозванства в Гетьманщині стала справа Івана Миницького, який також проголосив себе «царевичем Олексієм». Народився він на Волині, у 1718 р. перебрався в Ніжинський полк, де в Максаківському монастирі був управителем маєтностей. У 1732 р. поїхав до Києва, став монахом у місцевій лаврі. У 1736 р. йому вві сні з'явився Ісус Христос, нібито повідавши: «Піди, явись світові, та оголоси про себе, що ти велика людина й будеш правителем великоросійським»²⁸. Ченці стверджували, що І.Миницький з'їхав із глузду, не хоче працювати, посилаючись на те, що він «людина непростя». Свій донос монахи підтвердити

²⁴ У Гетьманщині 1734 р. також ходили чутки про появу тут «царевича Петра Петровича» – нібито сина Петра І й молодшого брата страченого Олексія. Російський драгун Федір Халдеев говорив: «Есть в черкаских городах пустинник, называет себя царевичем Петром Петровичем. Императрице Анне не надлежит быть на царстве, понеже ей царства не содержат. А быть оному пустиннику, ежели он явится. Ибо ныне война в Польше, а она государством править того не может» (див.: РГАДА. – Ф.349. – Оп.1. – Д.461. – Л.3).

²⁵ Лашкевич С. Историческое замечание о смертной казни самозванца Александра Семикова, выдававшего себя за царевича Алексея Петровича // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Кн.1. – Отд.1. – Москва, 1860. – С.141–146.

²⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т.1: Полк Стародубовский. – К., 1888. – С.275–293.

²⁷ Лашкевич С. Историческое замечание о смертной казни самозванца Александра Семикова... – С.145.

²⁸ РГАДА. – Ф.6. – Оп.1. – Д.192. – Ч.1. – Л.16. Докладний опис обставин, пов'язаних із самозванством І.Миницького, див.: Усенко О. Иван, испугавший Анну: Галерея лжемонархов от Смуты до Павла І // Родина: Российский исторический журнал. – 2008. – №11. – С.55–57; Разорёнова (Козлова) Н. Из истории самозванства в России 30-х годов XVIII в. // Вестник Московского университета: Серия «История». – 1974. – №6. – С.63–64; Горбань М. Слово і діло государеве. – К., 1993. – С.106–118.

не могли, після слідства їх звинуватили в «наклепі», «неправдивому доносі», розстригли, побили батогами і відправили на заслання у Сибір²⁹. Утім у 1738 р. І.Миницький з'явився у селі Ярославець Бобровицької сотні Київського полку, де оголосив себе «царевичем». Невдовзі самозванцеві вдалося зібрати понад півсотні прихильників, котрим він, окрім різноманітних вигод, пообіцяв припинення війни з турками. 12 лютого 1738 р. у сільській церкві відбулося навіть щось подібне до духовної легітимізації нового «царя», що проходила під орудою місцевого священика Гаврила Малиги. Тут уже близько тисячі людей готувалися скласти присягу новому «правителєві». Цей акт став апогеєм діяльності І.Миницького. Наступного дня його, закутого в кайдани, відправили до Переяславської сотенної канцелярії, звідки після первинного слідства під посиленою охороною відвезли у Санкт-Петербург, передавши Таємній канцелярії. Після кількомісячного слідства самозванця та його найвідданіших прихильників привселюдно колесували на площі у селі Ярославець. Жорстокістю й публічністю страти влада намагалася запобігти подібним випадкам у майбутньому, адже ситуація в Гетьманщині на той час була доволі складною з огляду на російсько-турецьку війну, що тривала, а також безгетьманство (у 1734 р. помер Данило Апостол). Усі ці чинники, на думку російських урядовців, у поєднанні з самозванством могли стати каталізатором небажаних потрясінь. Політичний резонанс від дій І.Миницького був доволі значним. Після його страти уряд Анни Іоаннівни видав маніфест, в якому підданих попереджали, щоби вони «твердо й непохитно стояли у вірності її імператорській величності, а обманові аж ніяк не вірили під страхом позбавлення живота свого»³⁰. Інформація про самозванця І.Миницького також потрапила до однієї з історичних хронік, укладених на теренах Лівобережної України у XVIII. Ідеться про редакцію «Короткого опису Малоросії», написану в 1730–1750-х рр. Григорієм Покасом³¹, який у 1738 р. перебував на уряді київського полкового писаря.

У 1739 р., лише за рік після страти І.Миницького, у Гетьманщині розпочалося слідство над новим самозванцем. Ним знову ж таки виявився монах Києво-Печерської лаври, уродженець міста Золочів на Львівщині – Єракс. За «умопомешательство» й до «исправления ума» монастирське начальство наказало тримати його в печерах. Згодом Єраксові вдалося втекти з обителі, а коли його силоміць повернули, він вирішив оголосити про свої претензії на російський престол. Для цього склав листа на ім'я цесарівни Єлизавети Петрівни, де йшлося про те, що він після смерті Анни Іоаннівни готовий стати її чоловіком і разом правити. Цього листа планувалося передати через московських богомольців. Однак замість Єлизавети послання потрапило до архімандрита, який, аби не давати розголос цій справі, що могла значно зашкодити репутації церкви, вирішив відправити ченця до одного з монастирів на Чернігівщині, де того мали тримати в кайданах до скону. Утім Єраксові вдалося втекти звідти в рідні місця – у Золочів. Після цього інформація про нього зникає. Про його самозванство світській владі – київському губернаторові, стало відомо завдяки

²⁹ РГАДА. – Ф.349. – Оп.1. – Д.770. – Л.2–3.

³⁰ Полное собрание законов Российской империи. – Т.10. – Санкт-Петербург, 1830. – №7653.

³¹ Короткий опис Малоросії / Упор. А.Бовгиря. – К., 2012. – С.121.

доносів ченця, який сидів разом з Єраксом у в'язниці. У цьому доносі монастирське керівництво звинувачувалося у приховуванні факту самозванства³².

У цілому ж самозванство в Україні XVIII ст. було здебільшого деперсоніфікованим. Його можна ще означити як статусно-побутове, на протигагу реальному й іменному, що передбачало присвоєння індивідом імені монаршої особи. Статусне самозванство означало несанкціоновані офіційною владою претензії на нову соціальну позицію, яка, однак, не супроводжувалася відмовою від своєї істинної біографії³³. У більшості справ, де фігурантами були українці, фіксуються прояви своєрідного побутового самозванства, коли люди під час сварок чи у приватних розмовах, іноді не уявляючи можливих наслідків, висловлювали сентенції на кшталт «якби я був государем», «я для вас цар» та подібні. Такі правопорушення, хоча й не завжди прийнято визнавати за самозванством³⁴, можна ставити в один ряд із карнавальною традицією гулянь на Масляну, коли відбувалося перевтілення їх учасників у царів включно із засвоєнням відповідної поведінки, регалій тощо³⁵. «Гра у царя» та прояви побутового самозванства трактувалися як важкі політичні злочини й не відрізнялися від реального самозванства, що несло загрозу правлячій династії. Ще у «Соборному уложенні» Олексія Михайловича було прописано відповідну норма про тих, хто «хоче Московською державою заволодіти й государем бути» – за це, як правило, карали смертю³⁶.

Випадки побутового або необережного самозванства доволі чисельні. Однак їх фігуранти, у даному разі донощики, чітко розуміли специфіку висловленого, що ставило їх у виняткову ситуацію порівняно з іншими злочинами про «непристойні слова»³⁷. Так, на козака Городницької сотні Мирона Кузьменка доніс мешканець Чернігова, який його побив, примовляючи при цьому: «Я над тобою і Бог, і цар»³⁸. Прояв самозванства, окрім образи честі імператриці, службовці Таємної канцелярії завважили у словах бунчукового товариша Степана Миклашевського, адресованих козакові Лахневичу. Київський сотник Мандрика у церкві напав на останнього, той сховався за образами, прикликавши на допомогу ім'я Єлизавети Петрівни. На що Мандрика відповів: «Тут імператриця тобі не допоможе». Лахневич поскаржився на сотника бунчуковому товаришеві С.Миклашевському, але той наказав його побити, а у відповідь на аргумент козака, що він, мовляв, служить під присягою її величності, відповів: «Тобі присяге черту служить, служите мне в подданстве!»³⁹. У 1768 р. українець Михайло Орлов, знаючи, напевно, про своїх знаменитих однофамільців, фаворитів імператриці братів Орлових, під

³² РГАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Д.272. Докл. див.: Усенко О. Из Киева с любовью: Галерея лжемонархов от Смуты до Павла I // Родина: Российский исторический журнал. – 2009. – №1. – С.38–39.

³³ Усенко О. Изучение российского монархического самозванства: ловушки, перспективы, проблемы // Самозванцы и самозванчество в Московии. – С.21–22.

³⁴ Там же. – С.17.

³⁵ Успенский Б. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен. – С.160–161.

³⁶ Уложение царя и Великого князя Алексея Михайловича. – Санкт-Петербург, 1913. – С.19–21.

³⁷ Про систему доносів та політичне судочинство у XVIII ст. див.: Бовгиря А. Доноси у суспільно-політичному житті Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2013. – №1. – С.67–79; Його ж. «...Я вашего царя не знаю»: українці як фігуранти судових справ про образу честі монарха (XVIII ст.) // Там само. – 2008. – №5. – С.87–100.

³⁸ РГАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Д.42.

³⁹ Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.1098. – Л.19–28.

час п'яної бійки кричав, що він – «государ», і про нього відомо по всій імперії. Зважаючи на «ліберальні часи» та «невгамовне пияцтво» обвинувачений уник суворого покарання, однак його тримали під вартою «до указу»⁴⁰.

Часто люди, що несвідомо присвоювали собі монарший титул, не розуміли значення висловленого. У 1745 р. козак Василь Башмак (містечко Жовнин у Лубенського полку) заявився до школи, де навчався його малолітній син, і посварився там зі служителем Єфимом Даниловичем, який не раз бив і лаяв дитину. Останній заперечував свою провину, радячи козакові звернутися до суду. «Навіщо мені суд? Я і сам монарх», – відповів В.Башмак. Коли ж, за доносом священника, його заарештували, на своє виправдання він заявив, що сказав це все, будучи п'яним, і взагалі не знає, що таке «монарх»⁴¹. Подібним чином було потрактовано лист козака Андрія Гудовича, написаний на його прохання священником Каменецьким, адресований князеві О.Меншикову. Тут містилося прохання щодо протекції своєму зятеві та звернення до адресата – «другого монарха». Несуттєвий, на перший погляд, епізод спричинив тривале слідство із залученням автора й ініціатора листа, а також його одержувача. Зрештою священник Каменецький на допиті, у відповідь на питання, чи знає він, що такий титул може належати лише імператорові, зізнався, що написав так, адже не володіє до ладу російською мовою, «ибо есмь природный поляк»⁴².

Поряд із випадками необережних, випадкових, із причини необізнаності висловлювань можна навести декілька сюжетів, в яких проявлялося статусне самозванство. Люди свідомо ідентифікували себе з монархом, бажаючи вивищити своє становище. Однак при цьому така ідентифікація не була тривалою й не претендувала на реальне визнання нового статусу з боку оточуючих. Згадаємо справу 1751 р, що розпочалася з доносу роменського священника Євстафія Стефановича на дружину бунчукового товариша Марка Марковича⁴³ Марію Семенівну Маркович (Березовську). Іерей усіляко оскаржував права Марковичів, зокрема на земельні володіння жінки у Засуллі. Під час проповіді він налаштовував проти неї селян. М.Маркович погрожувала засульським жителям биттям до смерті. Коли ж піп через таке свавілля заговорив про звернення до гетьмана, а то й до імператриці, вона нібито відповіла: «Я сама государиня та гетьман. Моя воля над вами, підданими, будь що чинити. Я над вами маю волю. Я над вами сама государиня!». Місцеві жителі також свідчили, що «Марковичиха» часто полюбляла сидіти на своєму хуторі в розкішному наметі, на імпровізованому троні, у розкішних шатах, говорячи при цьому: «Нащо мені государиня, я й сама государиня!». Учинок жінки міг мати для неї дуже серйозні наслідки в разі доведення доносу. Однак священникові зробити це якраз і не вдалося, тож покарали не її, а донощика⁴⁴.

⁴⁰ РГАДА. – Ф.7. – Оп.2. – Д.2170. – Л.1–6.

⁴¹ Там же. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1865. – Л.712–713.

⁴² Там же. – Кн.1734. – Л.949–1029.

⁴³ Він доводився братом генеральному підскарбієві Якову Марковичу, авторові відомого «Діаріуша», і у цей час перебував під слідством у справі про образу честі родини Розумовських (див.: Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.1203. – Л.7–7 об.; *Маркевич А.* Дела о Маркевичах в Тайной канцелярии // Киевская старина. – 1891. – №5. – С.298–302; *Бовгиря А.* «...Я вашего царя не знаю»... – С.96).

⁴⁴ Там же. – Ф.349. – Оп.2. – Д.4390. – Л.16–25.

Подібним чином прагнув підняти свій статус князь О.Шаховський, який поїхав із Москви в Гетьманщину приймати управління. Своїм попутникам він нібито говорив, що «у нас імператриця жіноча стать [...] він їде у черкаські міста, де сам буде володіти самодержцем»⁴⁵. Ці слова, із певним застереженням, можна трактувати як прояв самозванства. Водночас вони відображали сприйняття Гетьманщини у середовищі російської еліти як окремішньої території з власним високим статусом.

Доля іншого самозванця – жителя Гадяцького полку Івана Фоменка, який у 1770 р. назвав себе «государем», була трагічною. Контроль над розслідуванням цієї справи здійснював сам І.Потьомкін, адже інцидент стався в Азові, де І.Фоменко перебував на військовій службі. На допиті він зізнався, що «государем» його називали близькі та друзі за його сміливість і відвагу. Однак ті не підтвердили слів І.Фоменка. Під час розслідування було задіяно всі правові акти про самозванство: «Соборне уложення» Олексія Михайловича, «Військовий артикул» і «Морський статут» Петра І, згідно з якими єдиною мірою покарання за такі порушення виступала страта. Однак жорстокий вирок неможливо було здійснити, не завдавши шкоди образу «освіченої монархині» Катерини II. Оскільки під час допитів і тортур І.Фоменко збожеволів, вирішили тримати його у в'язниці, «пока ум его не придет в прежнее совершенство». Цього так і не сталося. Підсудний помер, провівши 23 роки в ув'язненні⁴⁶.

Із правлінням Катерини II пов'язаний новий сплеск самозванства в Російській імперії, спричинений обставинами смерті Петра III й сумнівними правами на престол нової імператриці. У 1762–1800 рр. зафіксовано понад 40 самозванців, більша частина яких пов'язували себе з покійним Петром Федоровичем, а дехто – з його сином і спадкоємцем Павлом Петровичем⁴⁷.

У 1781 р. в Умані солдат-утікач Никифоров назвав себе «Петром Федоровичем». Двоє місцевих жителів – Іван Хлівний та Максим Мирошнин, яким він відрекомендувався, не лише не донесли на нього, а й усіляко його вшановували⁴⁸. Роком пізніше також солдат Микола Шляпников вирішив дезертирувати з війська, підговорив до цього Ірину Трохимову – «солдатскую женку, [...] с коей имел незаконное соитие». Оскільки остання не погоджувалася тікати разом зі М.Шляпниковим, той, аби зміцнити свої наміри та підняти авторитет в очах коханки, проголосив себе «земним богом царевичем Павлом Петровичем»⁴⁹. Ще один самозванець – Дмитро Попович – у 1776 р. не лише назвав себе «Петром II», а й знайшов 10 прихильників, котрі визнали його монархом, присягли й цілували хрест⁵⁰. У 1792 р. в Катеринославському намісництві об'явився ще один «Петро III», чутки про якого поширював місцевий мешканець Махнюков. Під час допиту останній зізнався, що царем, ще чотири

⁴⁵ Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.309. – Л.42.

⁴⁶ Там же. – Оп.2. – Д.2453. – Л.7 об. – 19.

⁴⁷ Усенко О. Монархическое самозванчество в России 1762–1800: Опыт системно-статистического анализа // Россия в XVIII столетии. – Вып.2. – Москва, 2004. – С.295.

⁴⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.5. – Спр.808. – Арк.5–6.

⁴⁹ Там само. – Арк.15.

⁵⁰ Там само. – Арк.66 зв. – 67.

роки тому, оголосив себе його приятель – Петро Таран. При цьому він пропонував повідомляти про себе та про нібито зібране на його підтримку військо всім, кому належить, «нічого не побоюючись»⁵¹. Усі ці чотири випадки самозванства сталися на півдні України, у володіннях князя І.Потьомкіна, де йому належала вся повнота влади. Тому й процедура слідства відрізнялася від загальної схеми політичного судочинства. Розслідування тривало на місці, а покарання включало шмагання батогами та довічну каторгу, що загалом не було характерним для певною мірою лояльного ставлення до політичних правопорушень у катерининську епоху. Можливо, це пов'язувалося з особливим ставленням влади до проявів самозванства, хоч і не суттєвих, особливо після катаклізму, спричиненого найвідомішим російським самозванцем XVIII ст. – О.Пугачовим.

Самозванство не справило помітного впливу на соціально-політичне життя Гетьманщини впродовж усього періоду її існування. Не було тут і власне самозванства як такого. Утім перебування у спільному політичному просторі з Московським царством і Російською імперією, де це явище набуло характеру «хронічної хвороби», монархічне самозванство проявлялося й на українських теренах. Чи було воно особливим порівняно з російським? Так, але лише за кількістю проявів. Відносно незначна кількість самозванців в Україні може пояснюватися не лише відмінностями у плані території чи населення, але й особливостями сприйняття влади українським суспільством та існуванням своєрідної дихотомії: «наш гетьман» – «ваш імператор». Тож верховна, імперська, влада втрачала частину свого авторитету на користь гетьманської, що суттєво применшувало й роль самозванства. Якихось помітних «національних» рис у програмах самозванців віднайти не вдалося. Очевидно їх і не могло бути, зважаючи на те, що сакралізація монарха в російській традиції виключала будь-які національні чи регіональні прояви, набуваючи імперського характеру. Самозванці, перебираючи на себе відповідні титул та ім'я, засвоювали й цю його рису. Певним винятком можуть бути авантюристи XVII ст., які шукали підтримки у середовищі козацтва, відводячи йому у своїх «програмах» провідну роль. Очевидно, зважаючи на це, навіть незначні прояви самозванства в наступному столітті (з необережності, через незнання мови тощо) змушували владу жорстко на них реагувати.

⁵¹ РГАДА. – Ф.6. – Оп.1. – Д.544 а. – Л.2–5.

In the article the imposture as a socio-political phenomenon in the Ukrainian territory in 17–18 is analyzed noted some of its types – from activity of false pretenders at the beginning of this period, which were looking at Zaporizhzhia Cossacks and the Hetmanate for military and political support to the individual manifestations assignment popular at that times monarchs names “Tsarevich Alexei”, “Peter III” and imposture in 18 century – which brings together numerous cases of rash statements and behaviour that authorities treated as serious political crimes.

Keywords: *pretenders, Cossacks, sacralization, political crimes.*

